

FTAMP 03. 29.00

Г.Ж. ПРИМКУЛОВА

тарих ғылымдарының кандидаты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.),
e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz <https://orcid.org/0000-0002-9074-9458>

А.Н. ДЖУМАДУЛЛАЕВА

тарих ғылымдарының кандидаты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға
оқытушысы. (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: asel.dzhumadullayeva@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАНДА ЕҢБЕКПЕН ТҮЗЕТУ ЛАГЕРЛЕРІ МЕН КОЛОНИЯЛАР ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Андатпа. Кеңестік кезеңдегі Қазақстандағы қуғын-сүргін партия мен мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және ұлттық саясатының негізгі бағыттарына сәйкес жүзеге асырылды. Бұл мақалада Қазақстандағы кеңестік биліктің ауұымды масштаб алған және зияткерлік, әлеуметтік, мүліктік жатыстығына қарамастан, этникалық тегін ажыратпай халықтың барлық санаттарына әсер еткен репрессиялық саясаты, сол саясатты іске асыруда жазалауға құрылған лагерлер мен колониялар жүйесінің қалыптасуы мен дамуы қарастырылады. Сондай-ақ, Қазақстандағы XX ғасырдағы репрессиялық саясаттың ерекшеліктері, салдары, қазіргі уақытта саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелері сипатталады.

Кеңес мемлекетінде тоталитарлық жүйенің қалыптасуы жүйелі, жоспарлы және жаппай сипаттағы саяси қуғын-сүргінмен қатар жүрді; бұл саясат ауқымы, қуғын-сүргінге ұшырағандардың саны, халықтың барлық әлеуметтік санаттары мен топтарын қамту бойынша бұрын-соңды болмаған мазмұнға ие болды. Кеңес одағында тоталитаризм өз азаматтарының іс-әрекетін, мінез-құлқын шектеуге ғана емес, кеңес адамының ой бостандығын шектеу идеологиялық саясатын терең енгізді.

Кілт сөздер: Кеңестік билік, идеология, саясат, тоталитаризм, қуғын-сүргін, жазалау жүйесі

Г.Ж. ПРИМКУЛОВА

кандидат исторических наук,
доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

А.Н. ДЖУМАДУЛЛАЕВА

кандидат исторических наук, старший преподаватель
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: asel.dzhumadullayeva@ayu.edu.kz

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ ИСПРАВИТЕЛЬНО- ТРУДОВЫХ ЛАГЕРЕЙ И КОЛОНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Репрессии в Казахстане в советский период осуществлялись в соответствии с основными направлениями социально-экономической и национальной

политики партии и государства. В данной статье рассматривается репрессивная политика в советской власти в Казахстане, носившая массовый характер и затронувшая целые категории населения по соответствующему интеллектуальному, социальному, имущественному цензу или этнической принадлежности, а также становление и развитие системы лагерей и колоний для реализации этой политики. Также характеризуются особенности, последствия репрессивной политики в XX веке в Казахстане, проблемы реабилитации жертв политических репрессий в настоящее время.

Становление тоталитарной системы в советском государстве сопровождалось политическими репрессиями, носившими системный, плановый и массовый характер; они были беспрецедентными по масштабу, количеству репрессированных, охвату всех социальных категорий и групп населения. Тоталитаризм в стране советов посягнул не только на ограничение действий, поведения своих граждан, он ограничивал свободу мысли советского человека.

Ключевые слова: Советская власть, идеология, политика, тоталитаризм, репрессий, система наказаний

PRIMKULOVA G.

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

JUMADULLAYEVA A.

Associate Professor at the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi (Kazakhstan, Turkistan), asel.dzhumadullayeva@ayu.edu.kz

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF
CORRECTIONAL LABOR CAMPS AND COLONIES IN KAZAKHSTAN**

Abstract. Repressions in Kazakhstan during the Soviet period were carried out in accordance with the main directions of the socio-economic and national policies of the party and the state. This article examines the repressive policy of the Soviet government in Kazakhstan, which was widespread and affected entire categories of the population according to the corresponding intellectual, social, property qualification or ethnicity, as well as the formation and development of a system of camps and colonies for the implementation of this policy. It also describes the features and consequences of repressive policies in the twentieth century in Kazakhstan, the problems of rehabilitation of victims of political repression at the present time.

The formation of the totalitarian system in the Soviet state was accompanied by political repressions that were systemic, planned and massive in nature; they were unprecedented in scale, number of repressed, and coverage of all social categories and groups of the population. Totalitarianism in the Soviet country encroached not only on restricting the actions and behavior of its citizens, it limited the freedom of thought of a Soviet person.

Keywords: Soviet power, ideology, politics, totalitarianism, repression, punishment system

Өзектілігі

Қазақстанның қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық өмірінде елеулі өзгерістер орын алыпжатқан тұста оның тарихын, саяси өткені мен бүгінін зерделеп, қайта ой елегінен өткізу аса маңызды. Отандық тарих ғылымы еліміздің дамуының

көптеген кезеңдерін, әсіресе тоталитарлық жүйенің генезисі проблемаларын және оның Қазақстан үшін салдарын қайта қарауды түсіну мен зерттеудің жаңа деңгейіне шыққаны сөзсіз. Алайда, тоталитаризмнің салдары мен қателіктерін толық зерттеп, оған тиісті өз бағасын беру тарихшылардың маңызды және өзекті міндеті болып қала береді.

Республикамызда 1997 жыл жалпыұлттық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы болып жарияланды [1]. Дәл сол жылы біз тоталитарлық режимнің қатыгез заманында әбден қорлық көрген көптеген халықтардың басына түскен азап пен зорлықтың қаншалықты ауыр екенін ерекше түсіне бастадық. Сол жыл жеңілдік сезімін, жаңарған сана, жадымен жанның тазару сезімін сыйлап, тарихи әділеттілік жеңіске жеткендей болды. Алайда, соңғы жылдарға дейін еліміздің қауіпсіздік комитеті мен Ішкі Істер министрлігіне қарасты Архив қорлары тарихшы зерттеушілер үшін жабық болғандықтан тарихымыздың ақтаңдақ беттері толық ашылмады. Тек төрт жыл бұрын ғана сол олқылықтардың орны толтырыла басталды.

Мақсаты мен міндеттері

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін тарихын талдау және олардың ауқымын анықтау барысында, оның салдары мен сабағын жан-жақты зерттеу болып табылады. Сонымен қатар, мынадай міндеттер қойылды: азаматтарды қоғамнан ұйымдасқан түрде шеттету процесінің қалай ұйымдастырылғандығын зерттеу; қуғын-сүргін процессінің айла тәсілдерін анықтау; Қазақстан территориясындағы репрессиялық органдардың құрылуы мен дамуы тарихына сипаттама жасау; Сталиндік тоталитарлық жүйедегі саяси тұтқындар лагерлерінің орны мен рөліне баға беру; Қазақстанда жүргізілген жаппай қуғын-сүргін саясатының сипатын талдап, олардың құрбандарының тағдырларының тарихын зерделеу; Қазақстан территориясында құрылған еңбекпен түзету лагерлерінің құрылу тарихы мен ондағы еңбек жағдайларын зерделеу.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 24 қарашасында «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» жарлығына сәйкес XX ғасырдың 20-50 жылдары саяси қуғын-сүргінге ұшырап, соның құрбаны болған халықты ел алдында, ар алдында тарихи тұрғыда ақтау мақсатында Қазақстанның 11 өңірінде арнайы комиссия мен жұмысшы топтары құрылып, республика бойынша жан-жақты жұмыстар қолға алынды.

Еліміздің барлық өңірлерінде Архив қызметкерлері мен тарихшы ғалымдар, мұғалімдер және білімгерлермен бірге тақырыптың ашылуына мүдделі қоғам мүшелері де қызмет атқаруда. Комиссия жұмысының алғашқы нәтижелері ретінде 2022 жылдың желтоқсанында қуғын-сүргін құрбандарына қатысты деректері біріктірілген 34 томнан тұратын құжаттар жинағы таныстырылды. Алайда, мұнымен тарихымыздың қайғы мен мұңға, азап пен қорлыққа толы ақтаңдақтары толық зерттелді деген сөз емес, бұл тек бастамасы ғана екендігі белгілі.

«Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» жарлығына сәйкес өңірімізде құрылған жұмыс тобының зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жарыққа шыққан «Мемлекеттік террор мен қуғын-сүргіннен туған жерін тастап, Қазақстаннан тыс жерлерге (Өзбекстан, Тәжікстан) ауа көшкендердің архивтік құжаттары мен естеліктер жинағы», «Түркістан облысындағы 1920-1921 ж.ж. және 1930-1933 ж.ж. ашаршылық. Архивтік құжаттар жинағы», «Түркістандағы Алаш қозғалысы. Құжаттар мен мақалалар жинағы», «Бостандық және Созақ аудандарындағы көтерілістерге өатысты архивтік құжаттары мен мақалалар

жинағы», «Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандарға қатысты архив құжаттары», «Кеңес өкіметінің дінге қарсы саясаты және дін қызметкерлерінің қуғындалуы», «Отырықшыландыру мен шаруаларды күштеп жер аудару науқаны. Архивтік құжаттар жинағы», «Саяси қуғын-сүргін құрбандарының толық құқықтық ақтауға ұсынылғандардың кеңейтілген тізімі» атты құжаттар жинағы біздің жұмысымызға арқау болды [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі кеңес қоғамының әлеуметтік және саяси мәселелерін зерттеген тарихшылардың, саясаттанушылардың және басқа да қоғамтанушылардың заманауи идеялары мен тұжырымдамалары болды. Зерттеу объективтілік пен тарихилық принциптеріне негізделген.

Талқылау

Ендігі жерде сол тұстағы тарихымыздың ақтаңдақ беттерін зерттеп, шынайы баға беру, адам шығынын анықтау мүмкіндігі туды. Мысалы, 1926-1937 жылдар аралығында жүргізілген халық санағының нәтижесі бойынша көрсеткіштер бүгінгі күнге дейін нақтыланбаған деуге болады.

Айталық, 1975 жылы жарық көрген «КСРО тұрғындары» атты статистикалық жинақта 1937 жылға қарай КСРО тұрғындарының саны 163,772 мың адам болды [10, С.17] деп анықталған. Алайда, қазіргі тарихшылар мен демографтардың есептеулері бойынша бұл көрсеткіш шамамен 177,3 миллион адамды құрау керек еді. 1937-1938 жылдардағы жаппай қырып-жоюды есептемегенде, 1937 жылдың басында ғана адам шығыны 13,5 млн. адамды [11, С.160-161] құрады. 13,5 миллион адам санына тек осы жылдары аштықтан қайтыс болғандар немесе басқа жағдайда өлгендер саны ғана кірмейді. Бұл ретте тек Қазақстанда 1931-1933 жылғы ашаршылықтан 1,5 млн. астам адам [12, С.63.] қайтыс болғаны айқын. Бірақ бұл деректер әлі де анықтауды және нақтылауды қажет етеді.

Тоталитаризм теориясы мен практикасына деген қызығушылықтың артуы КСРО-да, оның ішінде Қазақстанда 80-жылдардың аяғында «Қайта құру» реформаларынан соң басталды деуге болады. XX ғасырдың 80-ші жылдарының аяғынан бастап бүгінгі күнге дейінгі тақырып бойынша тарихнама философиялық, саясаттанушылық, нақты тарихи және қоғам дамуының басқа да деңгейіндегі орын алған тоталитарлық моделін зерттеген еңбектердің көптігімен сипатталады [13; 14; 15; 16].

Еліміздің тарихшылары негізінен басты назарларын тоталитаризмнің объективті және субъективті алғышарттарына, идеологиялық және рухани болмысына, оның еліміздегі салдарына аударады [17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24]. Алайда, отандық тарихтағы тоталитаризм жайлы зерттеулердің көптігіне қарамай, сол еңбектердің ішінде сол саяси режим, тәртіп жағдайындағы нақты тарихи процестерге арналған зерттеулер өте аз деуге болады. Сондай тақырыптардың бірі - сталинизм, жеке басқа табынушылық, оның жағымсыз жақтары мен салдары мәселесі.

Тоталитаризмнің саяси қуғын-сүргін сияқты бұлтарыстарын анықтап, оның салдарымен күресу - репрессиялардың себептерін, механизмдерін, формалары мен ауқымын саралау арқылы ғана білу мүмкін. Осы проблемаларды жан-жақты зерделеу Қазақстандағы тарихи процестердің дамуына сын көзбен қарауға және одан тиісінше сабақ алуға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта Кеңестік еңбек лагерлері ел тарихының ащы эпизодтарының бірі ретінде еске алынады. Олар адамның жеке басын қаншалықты деформациялауға болатынын айқын көрсетті, сонымен бірге, халықтың едәуір бөлігін мойынсұнғыш топқа айналдырып, «еркін» тұрғындардың санасында кез келген жағдайда осындай тағдырды бөлісу қорқынышын ұялатты. Кеңес өкіметі «мемлекеттік құпияны» жария

етпеу мақсатында, көптеген бұйрықтарды «күпия», «аса күпия» деген грифпен жасырды, ал кейбір құжаттар мүлдем жойылды. Мұндай тыйым жазалау мекемелерінің қызметін ашатын құжаттарға да қатысты болды.

Сталиндік режим Қазақстанды жүздеген мың кеңес адамдарының жер аударылған алып резервациясына айналдырды. Сталиндік деспотия ежелгі қазақ даласын концлагерьлерге айналдырған кезден Қазақстан тарихы мен тағдыры «ГУЛАГ» деген сұмдық сөзбен байланысты болды. Тікен сымның арғы жағында Отанға опасыздық жасады деп айыпталған күнәсіз адамдар азап шегіп, қаза тапты. Қазақстан Республикасы ҰҚК деректері бойынша 20-40 жылдар аралығында Қазақстан аумағында саяси себептер бойынша 103 мың адам сотталды. Қуғын-сүргінге ұшырағандардың негізгі бөлігі соттан тыс органдардың үкімдері бойынша ату жазасына тартылды.

Бүкіл одақ бойынша, оның ішінде Қазақстанда да қалыптасқан тоталитарлық жүйе қазіргі уақытта жаңа, заманауи ғылыми-теориялық тұжырымдамалар мен ережелер тұрғысынан дұрыс қайта зерттеуді қажет етеді. Осыған байланысты, кеңес қоғамының қуғын-сүргінге ұшыраған және ГУЛАГ лагеріне қамалған барлық әлеуметтік топтардың проблемасы, оларды арзан жұмыс күші ретінде пайдалану ғылыми-танымдық және практикалық тұрғыдан ғылыми қызығушылық танытады.

30-40 жылдары Сталиндік режимнің жазалау саясатының күшеюімен еңбекпен түзету лагерлерінің желісі және ондағы тұтқындар санының өсуі байқалады. Бірінші бесжылдықтың басында ірі ұлттық экономикалық міндеттерді шешуде мәжбүрлі еңбекті интеграциялау мақсатында түрме-лагерь жүйесін қайта құру жүзеге асырылады. Лагерь жүйесі өте тез дамыды. 1932 жылы елде ГУЛАГ-тың 11 еңбекпен түзету лагерлері болды.

Кеңестік тарихты зерттеуде сөзсіз тарихшыларға қуғын-сүргін мен репрессия жүйесінің ұйымдастырылуы және жұмыс жасау ерекшелігіне байланысты бірқатар сұрақтар туындатады. Бұл мемлекеттік саясатты жүргізу құралдары, басқарушы коммунистік партияға тәуелді және прокуратура мен соттың саясаттандырылған органдарымен қатар, мамандандырылған жазалаушы ұйымдар болды. Оларға, ең алдымен, күшейіп келе жатқан террордың сөзсіз салдары ретінде пайда болған түрме-лагерь жүйесі жатады. Лагерьлердің бас басқармасы (ГУЛАГ) кеңестік мемлекеттің негізгі және ажырамас бөлігі болып табылатын тоталитарлық жүйенің мүдделеріне қызмет етті. Көптеген жылдар бойы ол іс жүзінде қоғамдық назардан тыс болды, өйткені оның барлық қызметі қатаң құпиялылық жағдайында өтті.

КСРО-да тоталитарлық режимнің қалыптасуы кеңестік түрме-лагерь жүйесінің дамуына тікелей әсер етті. Лагерьлерде тұтқындарды ұстау режимі мен шарттарын қорғау және қамтамасыз ету үшін әскерилендірілген күзет құрылды. Оның қатаң құпиялылық жағдайында болған барлық қызметі ведомство ішіндегі актілерге, бұйрықтарға, өкімдерге, ОГПУ – НКВД - ПМ нұсқауларына негізделген. Еңбек түзету лагерлерінің әскерилендірілген күзеті қолданыстағы жалпымемлекеттік заңнамаға бағынбады және жұртшылықтың назарынан мүлдем алынып тасталды.

Лагерьлердің әскерилендірілген күзет қызметі тоталитарлық мемлекеттің мүдделеріне толығымен бағынып, оның саяси және экономикалық қажеттіліктерін қамтамасыз етті. Әскерилендірілген күзет қызметкерлерінің құқықтық мәртебесі бастапқыда заңдармен емес, заңға тәуелді актілермен, заңнамалық құқықтары жоқ органдардан шыққан құпия нұсқаулықтармен анықталды.

Еңбекпен түзету лагерлерінің кадр саясатында екі бағыт көрініс тапты – ерікті және мәжбүрлі. Партияның басты саяси-жұмылдыру рөлі болды. Лагерьдің әскерилендірілген күзетшілерін таңдауға әсер ететін негізгі факторлар әлеуметтік шығу тегі мен идеялық-саяси қасиеттері болды. Лагерьлердің ішкі қызметінің

әскерлендірілген күзеті мен қадағалау құрамы лагерь кадрларының ең төмен білімді тобын құрады.

Еңбекпен түзету лагерлерінің әскерлендірілген күзеті негізгі үш функцияны атқарды: жазалау, өндірістік-шаруашылық және тәрбие. Лагерь режимін қамтамасыз ету үшін күзет жедел-профилактикалық, заңнамалық, тәртіптік және материалдық-техникалық сипаттағы жұмыстың әртүрлі әдістері мен формаларын қолданды. Карлагтың әскерлендірілген күзеті Кеңес режимінің қарсыластарын басу аппаратына айналды. Оның қызметінің маңызды белгілері зорлық-зомбылық пен озбырлық әдістерін, әсіресе лагерь режимін бұзушылар мен жұмыстан бас тартушыларға қатысты қолдану болды.

Еңбекпен түзету лагерлерінің әскерлендірілген күзетінің қатардағы және сержанттық құрамын іріктеу негізінен демобилизацияланған қызметшілерді тарту арқылы жүргізілді. ГУЛАГ құрылымына кіретін еріктілерге шалғай орналасқандықтан 50% үстеме жалақы төленді. Мысалы, Карлагты күзетуге қабылданған қызметкерлер екі еселенген үш айлық жалақыны төледі.

Командалық құрамы әскери атағы үшін жалақы және негізгі жалақыдан басқа 200 рубль қосымша алды. Әскерлендірілген күзет қызметкерлеріне жұмыс өтілі жылдары үшін лауазымдық жалақыға пайыздық үстемеақылар белгіленді: үздіксіз 3 жыл қызметке – 10%; 6 жылға – 20%; 9 жылға – 30%; қызметтің 12 және одан да көп жылдары үшін - 50% [25, С.12].

Зерттеулерде түзету лагерлер тұтқындарын күзету, қадағалау режимі мен тәртібіне, лагерь тұрғындарының динамикасы мен құрамына, тұрмысына сипаттама беріліп, кешенді талдаулар жүргізілген.

XX ғасырдың бірінші жартысында Карлаг тұтқындарының көпшілігі 20 мен 40 жас аралығында болды. Айыпталған қылмыскерлердің құрамы бойынша: контрреволюционерлер - 34074 адам, қашқындар - 1634 адам, қарақшылар және қарулы қарақшылық жасаған – 3434 адам, ұрылар-рецидивистер – 13445 және басқа да қылмыс жасағандар – 21163 адам [25, 25].

Белсенді қылмыстық-бандиттік элементтің оқшаулануын күшейту мақсатында шаралар қабылданған: айыппұл изоляторына – 10524 адам, айыппұл лагерь пункттеріне – 895 адам қамауға алынды, қатаң режимдегі лагерлер бөлімшелеріне 213 адам жіберілді және 5143 қауіпті қылмыскерлер «арнайы лагерьлерге» жіберілді.

Қаражат тапшылығына байланысты лагерлерде аса қауіпті мемлекеттік қылмыстар үшін сотталғандарды толығымен оқшаулау мүмкіндігі бола бермеді. Сондықтан, «арнайы лагерьлерге» жіберілмеген тұтқындар үшін Карлаг аумағында тұтқындардың негізгі контингентінен толық оқшауланған жеке казармалар құрылды [25, 25].

Сотталғандардың еңбегі мен өмірін ұйымдастыру қатаң тәртіп пен белгіленген режимге сөзсіз бағыну негізінде құрылды. Арнайы контингент пен лагерь қызметкерлері арасында таныстық, туыстық байланыстарға жол берілмеді, әскери тұтқындардың қарым-қатынас жасау мүмкіндігі алынып тасталды. НКВД директивалары мен бұйрықтары режим, жұмысқа жіберу, жұмыстан жалтарғаны үшін жауапкершілік мәселелерін реттеді.

КСРО-ның саяси жүйесін құру мен жетілдіруде ВЧК – ОГПУ - НКВД маңызды рөл атқарды. Қауіпсіздік органдар репрессиялық заңнаманы қалыптастыру жағдайында кеңестік жүйені қорғау бойынша қойылған міндеттерді шешуге жұмылдырылды. Большевиктік режимінің жазалау тәжірибесі Кеңестік түрме-лагерь жүйесінің пайда болуына ықпал етті. 1920 жылдардың аяғы мен 1930 жылдардың басында кеңестік қылмыстық-атқару мекемелер жүйесі айтарлықтай қайта құрудан өтті, нәтижесінде көптеген еңбекпен түзету лагерлері және ГУЛАГ құрылды.

1931 жылы 19 желтоқсанда КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысымен Қазақстан еңбекпен түзету лагерлер жүйесінің І-ші бөлімі (КазИТЛаг) Карлаг болып қайта құрылды. Карлаг тұтқындарын күзету және күзету режимін қамтамасыз ету үшін әскерлендірілген күзет құрылды (ВОХР). Күзет қызметі және олардың жұмыс ережелері Кеңес мемлекетінің тоталитарлық сипатымен анықталды.

Өзінің құқықтық және әлеуметтік-экономикалық жағдайы бойынша Карлаг әскерлендірілген күзетінің қызметкерлері белсенді мемлекеттік әскери қызмет атқаратындарға теңестірілді. Лагер күзетшілері үшін жеңілдіктер мен артықшылықтар қарастырылды: ауыл шаруашылығының жерлерін пайдалану, еңбек және әлеуметтік сақтандыру, халыққа білім беру, денсаулық сақтау, сондай-ақ темір жол мен су жолдары қызметі, пошта, ақшалай жәрдемақылар, сот қызметі салаларында, міндетті сақтандыру, салықтар мен алымдар бойынша, тұрғын үй коммуналдық жеңілдіктері.

ГУЛАГ жүйесінде репрессиялық-жазалау функциясын жүзеге асыратын Карлаг әскерлендірілген күзеті құрылымының қалыптасу ерекшелігі осы мекеменің барлық қызметіне із қалдырды.

1932-1950 жылдардағы КСРО-дағы лагерлер жүйесін Сталиндік әлеуметтік-экономикалық модельдің маңызды белгілерінің бірі ретінде қарастыруға болады. Жаппай саяси қуғын-сүргін, қылмыстық жазалардың аса қатаң жүйесі және «арнайы контингенттер» лагерлердің тұрақты өсуінің көзі болып, әрдайым саяси міндеттерді шешуге бағытталды. Сонымен бірге, ГУЛАГ тұтқындарының мәжбүрлі еңбегі кеңінен қолданылды, өйткені жалдамалы жұмысшыларға қажетті инфрақұрылымға қаражат қарастырылмады. Бұл қуғын-сүргін жылдары белгілі бір кезеңге билік үшін ең ыңғайлы және сұранысқа ие жазаны өтеу жүйесі болып, ауыр жұмыс түрлерін кез келген жағдайда жүргізуге мүмкіндік берді.

ГУЛАГ лагерлерді басқарудың репрессиялық органы ретінде 30-шы жылдардың басында қалыптасып, 53 лагерьден, 425 еңбек түзету колониясынан, оның ішінде 170 өнеркәсіптік, 83 ауылшаруашылық және 172 контрагенттік (құрылыстарда және шаруашылық ведомстволарда жұмыс жасайтын), еңбекпен түзету колониясы (ИТК) облыстық, өлкелік, республикалық бөлімдерімен және кәмелетке толмағандар үшін 50 колониямен біріктірілді [26, С.89].

ГУЛАГ-та жасалған қылмыстың сипатына сәйкес тұтқындардың қатаң жіктелу жүйесі сақталды. Мәселен, 1940 жылдың 1 наурызына ГУЛАГ-та тұтқындар контингенті 1 млн 668 мың адамды құрады: еңбекпен түзету колониясында (ИТК) - 352 мың адамнан өнеркәсіптік және ауылшаруашылық - 192 мың ұсталды. Бұл ел экономикасында үлкен рөл атқарған Кеңес Одағының ішіндегі сым тормен қоршалған «империя» болды.

ГУЛАГ-тың жалпы экономикалық тиімділігі ішінара Берия ісі бойынша сот процесі кезінде есептелді. 1941-1944 жылдары ГУЛАГ тұтқындары күшімен 842 аэродром, Куйбышев пен Омбыда зауыттардың авиациялық кешенін салғаны белгілі болды. Жиырмадан астам Домна және мартен пештері, электр станциялары, сегіз мың шақырымнан астам автомобиль және көлік жолдары, 315 тонна алтын, ондаған мың тонна мыс өндірілді, 90 млн. текше метр ағаш дайындалды.

XX ғасырдың 30-шы жылдары лагер тұтқындарының күшімен екі ірі канал құрылысы жүргізілді - Беломор-Балтық және Мәскеу-Еділ, ал соғыстан кейінгі жылдары тұтқындар атом өнеркәсібінің барлық нысандарының құрылысында пайдаланылды. Академик А.Д.Сахаровтың айтуынша —«Біз жұмыс жасаған жобада 1953 жылға дейін қаланың барлық құрылыс жұмыстары тұтқындардың қолымен жүргізілді. Бізге қатысты қатыгездік, әділетсіздік болып жатқанын түсіндік».

Лагерлерде тұтқындар жағдайы мен жазалау әдістері. НКВД лагерлерінде тұтқындар өте ауыр жағдайда болды, барлық қиыншылықтар мен лагердің сұмдық

өмірінен өтуге мәжбүрленді. Лагерь режимі адамды толығымен басып-жаншуға және жоюға арналған. Лагерь бөлімшелерінде арнайы құрылған комиссия кез келген құрылыс объектілерінің немесе кәсіпорындардың жай-күйін зерттеп, осы объектілер құрылысының артта қалу себептерін анықтады, өйткені тапсырмалардың сәтті орындалуы бірінші кезекте тұтқындардың әлеуметтік-экономикалық жағдайына байланысты болды. Осыған байланысты комиссия тарапынан тұтқындардың жағдайы туралы жазылған арнайы актілер немесе құжаттар жасалды. Олар казармада жылудың болмауына назар аударды, жанармайдың болмауына байланысты моншалар, кір жуатын орындар, дезкамералар жұмыс істемеді, бұл жаппай санитарлық жағдайды тқмендетті. Киімнің, аяқ киімнің болмауы тұтқындардың жұмысқа келмеуіне себеп болып, сол үшін олардың көпшілігін айыппұл изоляторына қамады.

Тұтқындардың тамақтануы әлдеқайда нашар болды. Қолданыстағы нормалармен адамдарды 3 рет тамақтандыруға мүмкіндік болды, екінші таңғы асты тас жолға апару арқылы, бірақ нормалардың төмендеуіне байланысты тамақ күніне 2 рет қана қабылданды, яғни таңғы 7-де – таңғы ас және 19-да-түскі ас. Бұл еңбек өнімділігіне әсер етті, нәтижесінде өндіріс нормаларының төмендеуі байқалды.

Мұндай жағдайда көптеген тұтқындар қайтыс болып, тек кейбір мүмкіндіктердің арқасында (режимді бұзу және т.б.) аз адамдарға аман қалу мүмкіндігі болды. Лагерьлерде тұтқындарды ауыр еңбекке пайдаланылу, сондай-ақ, жұмыс күшінің орналасуы мәселесіне бақылау қанағаттанарлықсыз жүргізілді, бұл қамаудағылардың өлім-жітімі мен сырқаттану көріністерінің жоғары болуына алып келді. Тұтқындардың өлімінің негізгі себептері: төмен калориялы тамақ, ауыр физикалық еңбек, аурудың жоғары пайызы, дистрофия және туберкулез. 1944 жылы маусымда Карлаг басқармасының бастығы барлық лагерь бөлімшелеріне Карлаг тұтқындарының өлімі әлі де жоғары деңгейде екендігі туралы арнайы хат жіберді. Шаралар қабылдау қажет. Бірақ, бұл хаттан кейін ешқандай шара қолданылмады, қабылданған жағдайдың өзінде тұтқындардың жағдайы жақсара қоймады.

Зерттеу нәтижесі

КСРО-да 1920 жылдардың аяғында қалыптаса бастаған еңбекпен түзету лагерлері түріндегі қылмыстық жазаны орындау жүйесі уақыт өте келе елдің экономикалық және саяси өмірінде маңызды рөл атқаратын қуатты лагерь-өнеркәсіп кешеніне айналды. Сондықтан, ГУЛАГ-ты көпжақты, көпқырлы әлеуметтік-экономикалық объект ретінде қарастыру керек. Тарихнамадағы бұл тәсіл сөзсіз тиімді болып көрінеді, өйткені ол ГУЛАГ-ты кеңестік мемлекеттік жүйемен өзара байланыста біртұтас әлеуметтік-экономикалық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Ол үшін: кеңестік репрессиялық жүйені құрудың және оның жұмыс істеуінің саяси-құқықтық негіздерін анықтау, ГУЛАГ-тың жаңа типтегі жазалау жүйесі ретіндегі тән ерекшеліктерін анықтау, Кеңес мемлекетінің жазалау саясатының жалпы тенденциялары мен құқықтық базасын талдау, тұтқындарды ұстау жағдайларының адамгершілікке қарсы сипатын ашу, лагерь режиміне және лагерь қызметкерлері тарапынан заңдылықты бұзуға қарсы тұрудың нысандары мен тәсілдерін көрсету, арнайы лагерьлік соттардың ұйымдастырылуы мен қызметінің ерекшелігі, олардың кеңестік сот төрелігі жүйесіндегі орны мен рөлін анықтау, лагерь экономикасында әртүрлі мәжбүрлі еңбек түрлерін, бастысы тұтқындардың еңбегін пайдалануға негізделген экономиканың ерекше жүйесі ретінде зерттеу маңызды.

ГУЛАГ формасы бойынша әдеттегі мемлекеттік-бюрократиялық мекеме болып табылады. Бұл жазаны орындау органдарының кеңестік жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болды. Басқарманың отыз жылдық кезеңінде (1930 жылдан 1960 жылға дейін) оның ведомстволық байланысы мен толық атауы бірнеше рет өзгерді. Әр жылдары

ГУЛАГ КСРО-ның ОГПУ, НКВД, ПМ, МЮ қарамағында болды. Бас басқарманың толық атауы оның құрамына кіретін құрылымдық бөлімшелерге байланысты өзгеріп отырды, мысалы, 1934 жылдан 1938 жылға дейін Басқарма (Главк) - еңбек қоныстарының және қамау орындары лагерлерінің бас басқармасы, ал 1939 жылдан 1956 жылға дейін еңбекпен түзету лагерлері мен колонияларының бас басқармасы деп аталды. Ресми іс қағаздарында қазіргі кездегі атауға қарамастан көбінесе ГУЛАГ аббревиатурасы қолданылған.

КСРО-да НКВД-ПМ қарамағында ГУЛАГпен бірге лагерлердің басқа да бас басқармалары болды, олардың көпшілігі 1940 жылдары ГУЛАГтың өндірістік бөлімдері негізінде құрылды. Тау-кен металлургия кәсіпорындары лагерлерінің Бас басқармасы (ГУЛГМП), теміржол құрылысы лагерлерінің Бас басқармасы (ГУЛЖДС), орман өнеркәсібі лагерлерінің Бас басқармасы (ГУЛПП), «Енисейстрой» Бас басқармасы және тағы басқалары сияқты мамандандырылған өндірістік лагерь басқармаларының қарамағында жүздеген мың тұтқындары бар ондаған лагерь бөлімшелері болды. Тұтқындардың мәжбүрлі еңбегін қолдана отырып, лагерлер көбінесе әскери-өнеркәсіптік сипаттағы ірі экономикалық жобаларды жүзеге асырды. ГУЛАГ-тың өндірістік базасы салыстырмалы түрде аз болды. Бірақ бұл ГУЛАГ-қа, ең алдымен, барлық өндірістік лагерлер басқармаларының жоспарлы тапсырмаларын орындауға байланысты болды.

Мұндай деңгейде тәуелділік ГУЛАГ-тың «жұмыс қорының» «бас қамқоршысы» болғандығымен түсіндірілді, ол КСРО-да НКВД-ПМ жүйесінде барлық еңбекпен түзету лагерлерінің тұтқындарын есепке алуды, орналастыруды және орындарын ауыстыруды басқарды, оның функцияларына лагерлерді жұмыс күшімен толықтыру, тұтқындарды ұстау және қорғау режимін қамтамасыз ету, лагерлерді азық-түлікпен және заттай жабдықтау кірді. Бұл функциялар ГУЛАГ-ты тұтқындарды еңбекке пайдалануға бағытталған жазаны орындау органдарының ұйымдық құрылымындағы негізгі орталыққа айналдырды.

ГУЛАГ-тың негізгі және ажырамас бөлігі болған кеңестік репрессиялық жүйе бірнеше жылдар бойы құрылды. Тұтқындау орындарының дәстүрлі, тарихи қалыптасқан жүйесімен қатар, Қазан төңкерісінен кейін Ресейде бұрын белгісіз болған жаңа жазалау мекемелерінің желісі - кейіннен Кеңес мемлекетінің жазалау саясатын жүзеге асырудың негізгі арнасына айналған мәжбүрлі еңбекпен түзету лагерлері қалыптаса бастады. 1920 жылдардың аяғынан бастап кеңестік жазалау саясаты тек бір тұрақты тенденцияны - репрессияны күшейтуді дамытты. Ондаған жылдар бойы ел басшылығы бас бостандығынан айыру түріндегі қылмыстық жазаны көптеген әлеуметтік, экономикалық және тіпті саяси міндеттерді шешудің өте тиімді құралы ретінде қарастырды.

Лагерь жүйесінің екінші күш алуы үдемелі индустрияландыру және күштеп ұжымдастыру жағдайында өтті. Бұл дәуірлік оқиғалар таптық күрестің жасанды шиеленісуі жағдайында жүзеге асырылды, бұл революция мен азаматтық соғыстың алғашқы жылдарындағы тәжірибеге жүгінуді қажет етті.

ГУЛАГ жүйесінің құрылуы мен нығаюы бірқатар жағдайларға байланысты болды. Біріншіден, бұл кеңестік қауіпсіздік жүйесінің тұтқындардың үздіксіз өсіп келе жатқан ағынын жеңе алмайтын дағдарыстан шығу жолы болды. Дәстүрлі бас бостандығынан айыру орындарын ұжымдастыруға қаражаты жоқ ел басшылығы таптық қарсыластарды оқшаулаудың ыңғайлы құралы және қоғамдық қарсылықты басу құралы ретінде қызмет еткен алғашқы кеңестік концлагерьлерді құру және жұмыс істеу тәжірибесіне жүгінді.

Екіншіден, ГУЛАГ 1920-шы жылдардың екінші жартысында Соловецкий арнайы лагерінің тұтқындарына қатысты жазалау саясатын жүзеге асыру барысында, осы ұйым

жинақтаған ОГПУ-дің өндірістік лагерьлер тәжірибесін ел көлемінде жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Кеңес басшылығы бұл тәжірибені оңтайлы деп таныды, дегенмен ол әлемдік жұртшылықтың теріс көзқарасын туындатты.

Үшіншіден, «лагерь» әлеуметтік құбылыс ретінде, Сталин мен оның айналасындағылардың тарихи миссиясын орындау үшін - елді ішкі отарлау саясатының мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруға қолайлы болды.

Қорытынды

ГУЛАГ жаңа типтегі жазалау жүйесі ретінде бірқатар ерекшеліктерге ие болды. Лагерьлер қалалар мен елді мекендерден тыс, көбінесе адамдардың тұрақтануына жарамсыз шалғай аудандарда ұйымдастырылды. Олардың құрылысы, әдетте, тұтқындардың өздерінің күшімен жүзеге асырылды. Лагерьлерге тек сот шешімімен тұтқындалғандар ғана емес, соттан тыс тәртіпте жазаға тартылған азаматтар жіберілді. Лагерьде қамау мерзімі үш жылдан кем болмады. Барлық тұтқындар мәжбүрлі еңбекке тартылды, бұл іс жүзінде олардың ашық қанауына әкелді.

Сонымен қатар, дәстүрлі түрме мекемелерінен айырмашылығы, ГУЛАГ іс жүзінде, Заңның құзырынан тыс болды. Ведомстволық нормативтік актілер лагерь әкімшілігінің бас бостандығынан айыру орындарында тиісті режимді сақтау жөніндегі өкілеттіліктерін барынша кеңейтті. ГУЛАГ әлеуметтік институт ретінде қоғамдың назарынан толығымен тыс болды. Қарапайым адамдар да, кеңестік емес, сонымен қатар шетелдік жұртшылық Конституция мен адам құқықтарын өрескел бұзған бірқатар директивалық құжаттардың бар екендігі туралы бейхабар болды. Оларды қолдану тетігі туралы тек орындаушылар, сот өкілдері, тергеушілер, ПМ органдарының жауапты қызметкерлері, сондай-ақ кеңестік және партиялық қызметкерлердің шағын тобы ғана білді.

Кеңес қоғамында «құқық» ұғымын өзіндік қабылдау түсінігі қалыптасты. Бұқаралық ой-санада ол конституциямен немесе заңмен емес, тіпті адамның табиғи құқықтарымен емес, белгілі бір құқық қорғау органдарының нақты қызметімен анықталды. Халықтың құқықтық сауатсыздығы репрессиялық жүйенің жұмысын едәуір жеңілдетті, өйткені ол кез-келген ресми наразылықтардың мүмкіндігін жоққа шығарды.

Тұтқындардың арасында наразылықсыз мойынсұнушылықты сақтау, арнайы лагерь сотының қатаң жазалау тәжірибесі адамдардың үлкен тобын қадағалауға көмектесті. Лагерьлік «әділеттілік» өзінің сот қызметінде, ең алдымен, ГУЛАГ-тың экономикалық және саяси мүдделерін басшылыққа алды. Арнайы лагерь соттары құпиялылық режимінде жұмыс істеді, сот ісі қылмыстық іс жүргізу заңнамасын өрескел бұрмалаумен жүргізілді, жазалау практикасы Сталиндік режимнің репрессиялық саясатының мақсаттары мен міндеттеріне бағынды.

ГУЛАГ адам ресурстары мен табиғатты аяусыз кең көлемде жойды. КСРО-да экологиялық апаттың басталуы ГУЛАГ-тың экономикалық қызметімен байланысты болды.

Сондай-ақ, лагерь жүйесінің жұмыс істеуі әрдайым Сталиннің жеке бақылауында болғанына көптеген құжаттар дәлел. Сталиннің қарауына түскен Ішкі істер және Мемлекеттік қауіпсіздік органдарының репрессиялық қызметті күшейту туралы барлық жобалары мен ұсыныстары: «сіздің нұсқауларыңызға сәйкес» деп басталды. Лагерьлер жүйесі Сталин қайтыс болғаннан кейін құлдырай бастады.

Лагерьлерден тұтқындарды босату КОКП XX съезінен кейін аяқталды. Сол жылы ресми қылмыстық-құқықтық терминологиядан «лагерь» сөзі маңызын жоғалта бастады. ГУЛАГ Кеңес мемлекетінің тоталитарлық кезеңіне тән әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде жеке адамдардың ғана емес, бүкіл елдің өмірінде терең із қалдырып, өз қызметін тоқтатты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Указ Президента РК «Об Объявлении 1997 года Годом общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий» // Сборник нормативно–правовых актов о реабилитации жертв массовых политических репрессий. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 133 с.
- 2 Тұрсұн Х., Қабыл А., Оразхан Н. Мемлекеттік террор мен қуғын-сүргіннен туған жерін тастап, Қазақстаннан тыс жерлерге (Өзбекстан, Тәжікстан) ауа көшкендердің архивтік құжаттары мен естеліктер жинағы. [Құрастырушылар тобының жетекшісі т.ғ.д., профессор Х.Тұрсұн, жұмыс тобының мүшелері – А.Қабыл, Н.Оразхан] - Алматы: «Арыс» баспасы, 2022 жыл. – 424 б.
- 3 Сандыбаева А.Д. Түркістан облысындағы 1920-1921 ж.ж. және 1930-1933 ж.ж. ашаршылық. Архивтік құжаттар жинағы. Жинақты құрастырған: А.Сандыбаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2022 жыл. – 200 б.
- 4 Хазретәліқызы Р. Түркістандағы Алаш қозғалысы. Құжаттар мен мақалалар жинағы. [Жауапты редактор т.ғ.д., профессор Х.Тұрсұн, құрастырушы Хазретәліқызы Р.] – Алматы: «Арыс» баспасы, 2022 жыл. – 248 б.
- 5 Бостандық және Созақ аудандарындағы көтерілістерге өатысты архивтік құжаттары мен мақалалар жинағы. [Жауапты редактор т.ғ.д., профессор Х.Тұрсұн. Құрастырушылар тобының жетекшісі Г.Шардарбекова, құрастырушылар Г.Бейсенбаева, М.Қарғабай, М.Егембердиева т.б.] - Алматы: «Арыс» баспасы, 2022 жыл. – 288 б.
- 6 Кенжетай Д., Оразбай С., Төлегенов М. Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандарға қатысты архив құжаттары. Құжаттар мен мақалалар жинағы. [Жауапты редактор филос.ғ.д., профессор Кенжетай Досай, құрастырушылар Оразбай С., Төлегенов М.] – Алматы: «Арыс» баспасы, 2022 жыл. – 184 б.
- 7 Кенжетай Д. Кеңес өкіметінің дінге қарсы саясаты және дін қызметкерлерінің қуғындалуы. Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2022 жыл. – 160 б.
- 8 Адилбекова З., Исатаева А. Отырықшыландыру мен шаруаларды күштеп жер аудару науқаны. Архивтік құжаттар жинағы. [Жұмыс тобының мүшелері Х.Кичкимбаева, М.Шымырбек, Ә.Нурсейтова, Л.Қалмұханбет] – Алматы: «Арыс» баспасы, 2022 жыл. – 192 б.
- 9 Саяси қуғын-сүргін құрбандарының толық құқықтық ақтауға ұсынылғандардың кеңейтілген тізімі. [Ғылыми жетекші т.ғ.д., профессор Х. Тұрсұн, жауапты редактор К.Тасыбекова, құрастырушылар А.Сейтқазиева, Р.Намазбаева, А.Нуржанова] - Алматы: «Арыс» баспасы, 2022 жыл. – 560 б.
- 10 Население СССР. Численность, состав и движение населения. 1973. Стат сборник. – М.: Статистика, 1975. – 207 с.
- 11 Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было?: Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-е - 40-е годы. – М.: Политиздат, 1989. – 300 с.
- 12 Абыпхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. - 1989. – 53-71 с.
- 13 Гаджиев У.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. -1992. - №2. – 20 с.
- 14 Борисов Ю., Голубев А. Тоталитаризм и отечественная история // Свободная мысль. - М., 1992. – 71 с.
- 15 Вергенов Л.Н. Закат тоталитаризма. Сумерки России // Россия и современный мир. - 1995. - №3. – 185 с.
- 16 Баталов Э. Тоталитаризм - живой и мертвый//Свободная мысль. - М., 1994. -№4. – 119 с.

- 17 Нысанбаев А.Н., Сулейменов Ф.М. Между миром и разумом. (Из опыта духовных исканий XX в.). - Алма-Ата: Казахстан, 1991. – 144 с.
- 18 Еламанова А.М. Власть в тоталитарной системе // Известия НАН РК. - Сер.общ.наук. - 1993. - № 3. – 94 с.
- 19 Балакаев Л.Н. Тоталитаризм: СССР в 1928-1947 гг. - Алма-Ата: Арман, 1994. – 32 с.
- 20 Абишев К.А. Тоталитаризм как форма отчуждения // Человек в мире отчуждения. - Алма-Ата: Ғылым, 1996. – 59 с.
- 21 Абильдина Р.Ж. Преодоление тоталитаризма как условие развития личности // Человек в мире отчуждения. - Алма-Ата: Ғылым, 1996. – 270 с.
- 22 Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. - Алматы: Адилет. Фонд XXI век. - 1997. – 28 с.
- 23 История Казахстана: белые пятна. Сборник статей. - Алма-Ата: Казахстан, 1991.– 348 с.
- 24 Қозыбаев М., Алдажұманов К. Әбілқожин Ж. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру. Алматы, 1992. - 36 б.; Козыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. - Алматы, 1994. – 192 б.; Козыбаев М. Еще не все известны имена // Казахстанская правда. - 19 февраля 1997; Козыбаев М. «Золотой фонд партии» ...На костре по воле партии // Наука Казахстана, - 1997. - № 21.
- 25 Гришанов Д. История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных. Автореферат... / КарГУ им. Е.Букетова. - Караганда, 2009. - 52 с.
- 26 Шаймуханов Д., Шаймуханова С. Карлаг. - Караганда, 1997. – 89 с.

REFERENCES

- 1 Ukaz Prezidenta RK «Ob'yavlenii 1997 goda Godom obshenatsionalnogo soglasiya i pamyati jertv politicheskix repressiy» // Sbornik normativno-pravovix aktov o reabilitatsii jertv massovix politicheskix repressiy. – Almati: Jetijarg'i, 1997. – 133s.
- 2 Tursun H., Qabil A., Orazxan N. Memlekettik terror menqug'in-syrghinnen tug'an jerin tastap, Qazaqstannan tis jerlerge (Өзбекстан, Тәжікстан) aua көшкenderдің архивтік құжattari мен yestelikter jinag'i. [Qyrastirushilar tobinің jetekshisi t.g'.d., professor H.Tursun, jymis tobinің mysheleri – A.Qabil, N.Orazxan] – Almati: «Aris» baspasi, 2022 jil. – 424b.
- 3 Sandibayeva A.D. Tyrkistan oblisindag'I 1920-1921 j.j. және 1930-1933 j.j. asharshiliq. Arxivtik qujattar jinag'i. Jinaqti qurastirg'an: A.Sandibayeva. – Almati: «Aris» baspasi, 2022 jil. – 200 b.
- 4 Hazretalıqizi R. Tyrkistandag'I Alash qozg'alisi. Qujattar men maqalalar jinag'i. [Jauapti redactor t.g'.d., professor X.Tursun, qurastirushi Hazretalıqizi R.] –Almati: «Aris» baspasi, 2022 jil. – 248b.
5. Bostandiq және Sozaq audandarindag'I keterilisterge өatisti arxivtik qujattari мен maqalalar jinag'i. [Jauapti redaktor t.g'.d., professor H.Tursun. Qurastirushilar tobinің jetekshisi G.Shardarbekova, qurastirushilar G.Beysenbayeva, M.Qarg'abay, M.Yegemberdiyeva t.b.] -Almati: «Aris» baspasi, 2022 jil. – 288b.
- 6 Kenjetay D., Orazbay S., Tolegenov M. Kenes өkimetiniң din sayasati және dini sebeptermen qug'indalg'andarg'a qatisti arxiv qujattari. Qujattar men maqalalar jinag'i. [Jauapti redaktor filos.g'.d., professor Kenjetay Dosay, qu rastirushilar Orazbay S., Tolegenov M.]–Almati: «Aris» baspasi, 2022 jil. – 184 b.
- 7 Kenjetay D. Kenes өkimetinin dinge qarsi sayasati және din qizmetkerlerinin qug'indalui. Monografiya. – Almati: «Aris» baspasi, 2022 jil. – 160 b.
- 8 Adilbekova Z., Isatayeva A. Otiriqshilandiru men sharualardi kushtep jer audaru nauqani. Arhivtik qujattar jinag'i. [Jumis tobinin musheleri H.Kichkimbayeva, M.Shimirbek, Ә.Nurseytova, L.Qalmұxanbet] – Almati: «Aris» baspasi, 2022 jil. – 192b.

- 9 Sayasi qug'in-syrgin qurbandarinin toliq quqitq aqtaug'a ysinilg'andardin keneytilgen tizimi. [G'ilimi jetekshi t.g.d., professor H.Tursun, jauapti redaktor K.Tasibekova, qurastirushilar A.Seytqaziyeva, R.Namazbayeva, A.Nurjanova] - Almati: «Aris» baspasi, 2022 jil. – 560b.
- 10 Naseleniye SSSR. Chislennost, sostav I dvijeniye naseleniya. 1973. Stat sbornik.–M.: Statistika, 1975. – 207s
- 11 Gordon L.A., Klopov E.V. Chto eto bilo?: Razmishleniya o predposilkax I itogax togo, chto sluchilos s nami v 30-ye - 40-ye godi. – M.: Politizdat, 1989. – 300s.
- 12 Abipxojin J.B., Kozibayev M.K., Tatimov M. Kazaxstanskaya tragediya //Voprosi istorii. -1989. – 53-71s.
- 13 Gadjiyev U.S. Totalitarizm kak fenomen XX veka // Voprosi filosofii. -1992.-№2. –20s.
- 14 Borisov Yu., Golubev A. Totalitarizm I otechestvennaya istoriya // Svobodnaya misl. - M., 1992. –71 s.
- 15 VergenovL.N. Zakat totalitarizma. Sumerki Rossii // Rossiya I sovremenniy mir - 1995. - №3. – 185s.
- 16 Batalov E. Totalitarizm – jivoy I mertviy //Svobodnaya misl. - M., 1994 -№4. –119s.
- 17 Nisanbayev A.N., Suleymenov F.M. Mejdu mirom I razumom. (Iz opita duxovnix iskanii XX v.). - Alma-Ata: Kazaxstan, 1991. – 144s.
- 18 Elamanova A.M. Vlast v totalitarnoy sisteme // Izvestiya NAN PK. - Ser.obsh.nauk. - 1993. - №3. – 94s.
- 19 Balakayev L.N. Totalitarizm: SSSR v 1928-1947 gg. - Alma-Ata: Arman, 1994. – 32 s.
- 20 Abishev K.A. Totalitarizm kak forma otchujdeniya // Chelovek v mire otchujdeniya. - Alma-Ata: G'ilim, 1996. –59s.
- 21 Abildnna R.J. Preodoleniye totalitarizma kak usloviye razvitiya lichnosti //Chelovek v mire otchujdeniya. - Alma-Ata: G'ilim, 1996. – 270 s.
- 17 Nisanbayev A.N., Suleymenov F.M. Mejdu mirom I razumom. (Iz opita duxovnix iskanii XX v.). - Alma-Ata: Kazaxstan, 1991. – 144 s.
- 18 Elamanova A.M. Vlast v totalitarnoy sisteme // Izvestiya NAN RK. - Ser.obsh.nauk. - 1993.- №3. – 94s.
- 19 Balakayev L.N. Totalitarizm: SSSR v 1928-1947 gg. - Alma-Ata: Arman, 1994. – 32s.
- 20 Abishev K.A. Totalitarizm kak forma otchujdeniya // Chelovek v mire otchujdeniya. - Alma-Ata: G'ilim, 1996. – 59s.
- 21 Abildnna R.J. Preodoleniye totalitarizma kak usloviye razvitiya lichnosti //Chelovek v mire otchujdeniya. - Alma-Ata: G'ilim, 1996. – 270s.
- 22 Kozibayev M.K., Aldajumanov K.S. Totalitarniy sotsializm: realnost I posledstviya. - Almati: Adilet. Fond XXI vek. - 1997. – 28s.
- 23 Istoriya Kazaxstana: belie pyatna. Sbornik statey. - Alma-Ata: Kazahstan, 1991.– 348s.
- 24 Qozibayev M., Aldajumanov K. Əbilqojin J. Qazaqstandag'I kyshpen kollektivtendiru.- Almati, 1992. - 36b.; Kozibayev M. Jaudi shaptim tu baylap. -Almati, 1994. – 192 b.; Kozibayev M. Yeshe ne vse izvestni imena // Kazaxstanskaya pravda. – 19 fevralya 1997; Kozibayev M. «Zolotoy fond partii» ...Na kostre po vole partii // Nauka Kazahstana, - 1997. - №21.
- 25 Grishanov D. Istoriya Karlaga: ohrana, rejim I usloviya sodержaniya zaklyuchennix. Avtoreferat... / KarGU im. Ye.Buketova. - Karaganda, 2009. -52s.
- 26 Shaymuxanov D., Shaymuxanova S. Karlag. - Karaganda, 1997. – 89s.